

पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान

डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा,

ता. केज, जि.बीड

प्रस्तावना :

दुस-या महायुद्धानंतर औद्योगिकरणाचा वेग वाढला आणि त्याच वेगाने पर्यावरणाचे मुद्देही समोर येण्यास सुरुवात झाली. पर्यावरणावर होणा-या परिणामांचा थेट परिणाम मानवी समाजावर होतो. यामुळे सामाजिक व राजकीय आयामातून पर्यावरणाचा विचार होवून 1960-70 च्या दशकामध्ये ग्रीनपीस, ग्रीननेटवर्क, फ्रेडस ऑफ अर्थ या संघटना आकाराला आल्या.

पर्यावरणवाद्यांच्या दबावामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर हा विषय चर्चिला जाऊ लागला. यातून 1972 मध्ये स्टॉक होम येथे संयुक्त राष्ट्रांची पहिली मानव पर्यावरण परिषद झाली. या परिषदेचे वैशिष्ट्ये म्हणजे, याच व्यासपीठावरून प्रथम विरळ होणा-या ओझोनच्या थराचे वास्तव मान्य करण्यात आले होते.

आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावरून पर्यावरण विषयाला स्थान मिळाल्यामुळे सर्वच देशांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात पर्यावरण चळवळी वाढण्यास सुरुवात झाली. पश्चिमात्य देशांमध्ये 1980 च्या दशकामध्ये ग्रीन पॉलीटिक्स, इको ग्रीन्स, ग्रीन मुव्हमेंट यासारख्या चळवळी आकाराला आल्या. यातही 1980 च्या दशकामध्ये घडलेल्या भोपाळमधील वायूगळती, चेर्नोबिलच्या अणुभट्टीतील स्फोट, अलास्कामध्ये झालेली तेलगळती आणि आखाती युध्दात पेटविण्यात आलेल्या तेलविहिरी या घटना पर्यावरण चळवळींना आक्रमक होण्यासाठी कारणीभूत ठरल्या.

पर्यावरणाच्या रक्षणात भारतीय महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. विविध अभ्यासकांनी पर्यावरणाच्या संवर्धनात महिलांची भूमिका परिभाषित केली आहे. कार्ल मार्क्सच्या मते, स्त्रियांशिवाय कोणताही मोठा सामाजिक बदल घडू शकत नाही. कोफी अन्नान यांच्या मते, या ग्रहाचे भविष्य महिलांवर अवलंबून आहे. पर्यावरण व्यवस्थापन आणि विकासात महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. हे रिओ जाहीरनाम्यात मान्य करण्यात आले आहे. शाश्वत विकासासाठी महिलांचा पूर्ण सहभाग

आवश्यक आहे. याच अनुशंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी केलेली आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

1. पर्यावरण चळवळीत नेतृत्व करणा-या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
2. पर्यावरण चळवळीत ग्रामीण, आदिवासी महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
3. पर्यावरण चळवळीतील महिलांसमोरील आव्हानांचा वेध घेणे.
4. पर्यावरणीय चळवळीत स्त्रियांच्या भूमिकेबरोबरच समाजाच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.

शोध निबंधाची गृहितके :

1. भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत.
2. बदलती सामाजिक मूल्ये, कमी होत चाललेली मानवी मूल्ये, जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आडून आपण सतत पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक स्रोतांतर्गत संदर्भग्रंथ, लेख, संशोधन पेपर, मासिके, साप्ताहिक, इंटरनेट, वर्तमानपत्र, इ. चा आवश्यकतेनुसार वापर केलेला आहे.

विक्षेपणात्मक बाजू :

पर्यावरण चळवळ म्हणजे काय?

पर्यावरणाच्या ढासाळलेल्या स्थितीला योग्य स्थितीत घेवून येण्यासाठी मानवाने सतत केलेली कृती म्हणजे पर्यावरणीय चळवळ होय.

निसर्गाचा समतोल राखण्यासाठी पर्यावरणाचे मूळ जसे आहे तसेच ठेवण्यासाठी व्यक्तीच्या ज्या पर्यावरणाचे रूप बदलून समस्या निर्माण करित आहेत ती दूर करण्यासाठी व स्वतःच्या आरोग्याबरोबरच निसर्गाचे आरोग्य कायम राखण्यासाठी मानवाने सातत्याने केलेली धडपड म्हणजे पर्यावरणीय चळवळ होय.

खेजदली आंदोलन : राजस्थानच्या खेजदली गावात झालेले हे आंदोलन गावातील स्थानिक लोकांनी केले. 1730 मध्ये

जोधपूरच्या महाराजांनी बांधलेल्या राजवाड्याच्या बांधकामासाठी लाकडाची आवश्यकता असताना राजाचे सैनिक कु-हाड घेवून खेजदली गावात पोहोचले तिथे खेजडीची झाडे विपुल प्रमाणात लावली गेली होती. मात्र गावातील अमृता देवी या महिलेने सैनिकांना विरोध केला. झाडे तोडण्यापासून वाचवण्यासाठी तिने आपल्या तीन मुलीसह झाडांना मिठी मारली आणि झाडे वाचवण्यासाठी आपले बलीदान दिले. यानंतर इतर 363 लोकांनी झाडांच्या रक्षणासाठी बलीदान दिले.

चिपको आंदोलन :

‘प्राण जाय पर वृक्ष ना जाय’ या भावनेवर आधारित ही चळवळ 1973 साली तत्कालीन उत्तरप्रदेशातील चमोली येथून सुरु झाली. या चळवळीचे नेते श्री. सुंदरलाल बहुगुणा होते, परंतु या चळवळीत महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली जवळपास दशकभर चाललेल्या या पर्यावरण संरक्षण चळवळीने पर्यावरण रक्षणाचे महत्त्व सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवले याला ‘इको फॅमिनिस्ट’ चळवळ असेही म्हणतात, त्यातील बहुतांश कामगार महिला होत्या. 26 मार्च 1974 मध्ये टिहरी गढवाल क्षेत्रामध्ये वसलेल्या रेनी गावातील 50 वर्षांच्या गौरीदेवीच्या नेतृत्वाखाली स्त्रियांनी देवधराच्या वृक्षाला तोडणा-या ठेकेदारविरोध आंदोलन केले. ‘आधी आम्हाला कापा नंतर वृक्ष कापा’ असे त्यांनी आव्हान केले होते. अनेक स्त्रियांनी जंगलात जाणारा रस्ता अडवला होता. जंगल हे आमचे माहेर आहे आणि त्यास आम्ही पूर्ण शक्ती पणाला लावून वाचवणार आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते. गौरी देवीने गावातील अन्य 27 स्त्रियांसमवेत ठेकेदार व कर्मचा-यांना वृक्ष तोडण्यास मनाई केली. तेंव्हा ठेकेदारांनी गौरी देवीला अतिशय वाईट वागणूक दिली तसेच लाच देण्याचा प्रयत्न केला. पण लाच गौरी देवीने स्विकारली नाही. तसेच पोलीसांकडून त्यांना धमकावण्याचा प्रयत्न केला तरीही त्या आपल्या कार्यापासून दूर गेल्या नाहीत.

नर्मदा वाचवा अभियान :

महाराष्ट्रात नर्मदा बचाव आंदोलनाचे नेतृत्व मेधाताई पाटकर करित आहेत. नर्मदा नदीवर बांधण्यात येणा-या सरोवराच्या जलाशयामुळे महाराष्ट्रातील 33, मध्यप्रदेशातील 193 व गुजरातमधील 19 मिळून 245 गावातील आदिवासी शेतकरी कुटुंबे विस्थापित होणार आहेत. सरकारनेच 2002 मध्ये कबुल केले आहे की जवळ-जवळ अडीच लाख लोक बेघर होणार आहेत. धरणासाठी किमान 13700 हेक्टर जंगल बुडणार आहेत. शिवाय तेवढीच वा जास्त सुपीक

जमीन नष्ट होणार आहे. पुर्नवसन, लाभांशाबद्दल शंका, पर्यावरणीय विनाश व सामाजिक न्याय या बाबींना लक्षात घेवून मेधा पाटकर गेली पंचवीस वर्ष लढा देत आहेत. यासाठी त्यांनी गावपातळीवर संघटन, तालुका पातळीवर संघटन, धरणे, उपोषण, जागतिक बँकेविरुद्ध मोहिम, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकास मदतीची समिक्षा अशा त-हेने आंदोलन बळकट केले आहे. डुबेंग पर नहीं हटेंगे तसेच जलसमर्पणाची घोषणा करून महाराष्ट्राची विरांगणा अबोल आदिवासीच्या हक्कासाठी लढत आहे.

बीटी सिड्स विरोधी चळवळ - डॉ. वंदना शिवा

जेनेटीक तंत्रज्ञानाला व त्याच्या अतिरेकी वापराला कडाडून विरोध करून जैविक शेती आणि स्थानिक बीयाणे वापरावर भर देण्यासाठी डॉ. वंदना शिवा यांनी प्रचार कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात राबविला. वंदना शिवा या शुध्द विजाची रक्षणकर्ती आहेत. त्यांनी नवधान्य या N.G.O. मार्फत See Biodiversity मध्ये क्रांती केली. यामुळे छोट्या शेतक-यांना मोठी मदत झाली. अन्न सुरक्षा हा मुद्दा समोर ठेवून हरितक्रांती झाली. बासमती, नीम, गव्हाची बीजे जपण्यासाठी वंदना शिवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वपूर्ण लढा देत आहेत त्यांनी 34 सीड बँक्स तयार केल्या आहेत. या चळवळीअंतर्गत सेंद्रिय शेतीसाठी लोकांना प्रशिक्षित केले जाते. अन्न समृद्ध शहर बनवणे हा या चळवळीचा उद्देश आहे. नवधान्य या संस्थेकडून बीज स्वराज, अन्न स्वराज, भू स्वराज आणि जलस्वराज ही चतुःसूत्री प्रसारीत केली जाते. या कामासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील व भारत सरकारने पुरस्कार दिलेले आहेत. भारतातील अन्नावर अधिकार गाजविण्याच्या आंतरराष्ट्रीय कृत्याला हाणून पाडण्याचा अतिशय मोठा पराक्रम वंदना शिवा यांच्या खात्यात जमा आहे. ही चळवळ 1987 पासून चालवली जात आहे.

अवघाची संसार बांबूचा - निरुपमा देशपांडे

महाराष्ट्रातील अतिशय दुर्लक्षित पहाडांचा व जंगलाने व्यापलेला भाग म्हणजे मेळघाट आहे. जंगल संपत्ति मोठ्या प्रमाणात असूनही त्याठिकाणी नियोजनाचा अभाव असल्याने अनेक समस्यांची निर्मिती झालेली आहे. अशा ठिकाणी निरुपमा देशपांडे यांनी संसार थाटून येथील आदिवासी व स्थानिकांचा संसार अवघाची बांबूचा केला आहे. मेळघाटात बांबूची प्रचंड लागवड होत असते. या बांबूचा उपयोग योग्य व नियोजनपूर्वक केला तर सामाजिक वनीकरणाला आधार मिळेल व पर्यावरणाचे जतन होईल. निसर्गाचे संतुलन टिकेल या हेतूने निरुपमा

देशपांडे यांनी संपूर्ण बाबू केंद्र स्थापन केले आहे. त्यांनी शेकडो लोकांना या माध्यमातून रोजगार दिला आणि हजारो एकर जमिनीचे सोने केले. बाबूंची घरे तसेच अनेक वस्तुची निर्मिती करण्यास सुरुवात करून त्यासाठी तरुणांना सुशिक्षित करण्यास सुरुवात केली. बाबूपासून घरे बांधण्याच्या प्रक्रियेत संशोधन करून केंद्रामार्फत अनेक घरे बांधली ती आज मोठ्या पावसातही टिकून आहेत. सरकारने आदिवासी व स्थानिकांना बाबू विकत घेण्याचा अधिकार दिला आहे. ते बाबू विकून आपले जीवनमान सुधारत आहेत. सरकारच्या संयुक्त वन व्यवस्थापनेच्या कामात संपूर्ण बाबू केंद्र मदत करित आहेत. या चळवळीच्या माध्यमातून स्थानिकांना रोजगार, पर्यावरण संरक्षण व नियोजनपूर्वक उपयोग अशी महत्त्वपूर्ण कामे केलेली आहेत.

भारतीय संदर्भात चर्चा केली तर भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत. प्रत्येक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत. प्रत्येक भारतीय घरात तुळशी, केळीचे रोप असल्याने त्यांची पूजा पर्यावरणाशी आपला संबंध दर्शवते. सकाळी सूर्याला अर्पण करणे, चंद्राची पूजा करणे, पाण्याची पूजा करणे, भूमीची पूजा करणे हे पर्यावरणातील प्रत्येक अजैविक आणि सेंद्रिय घटकांबद्दल आदराचे सुचक आहे. बदलती सा. मूल्ये, कमी होत चाललेली मानवी मूल्ये, जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आडून आपण सतत पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत. आधुनिक समाजाने प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील पर्यावरण रक्षणाच्या आमच्या कर्मकांडाना पुराणमतवाद असे संबोधून पर्यावरण संरक्षणापासून दूर ठेवले आहे. पण आज पुन्हा आपल्या संस्कृतीकडे परत येऊन वैज्ञानवादी दृष्टीकोनातून पर्यावरणाचे रक्षण करायचे आहे. सी.एस.इ. रिपोर्ट मध्ये स्पष्ट केले होते की, ग्रामीण स्त्रियांवर पर्यावरणाच्या अधःपतनाचा अतिशय वाईट प्रभाव पडत असतो. कारण त्यांच्या प्रत्येक दिवसाची सुरुवात जळतण, चारा आणि पाण्याच्या शोधण्यातून होत असते. पर्यावरणीय स्थिती बिघडली की, त्यांचा जळतण, चारा व पाणी शोधण्याचा प्रवास लांब होत असतो. दारिद्र्य आणि पर्यावरणीय असंतुलन या दोन्हींच्या विळख्यात ग्रामीण स्त्री जखडून गेली आहे. याचीच परिणती म्हणून

ग्रामीण व आदिवासी स्त्रियांनी चिपको आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदवला आहे. अशाप्रकारे पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान आहे.

निष्कर्ष :

1. पर्यावरणीय चळवळीत ग्रामीण व आदिवासी महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसतो.
2. स्त्रियांनी आरोग्याची जपवणूक करण्यासाठी व सृष्टीची किंबहुना पर्यावरण असंतुलनाच्या विरुद्ध पर्यावरणीय चळवळी उभ्या केल्या आहेत.
3. अमृता देवी, गौरी देवी, मेधा पाटकर, डॉ. वंदना शिवा व निरुपमा देशपांडे या पर्यावरणीय कल्यांनी आत्मविश्वासाने, निर्भिडपणे पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी लढा दिला आहे.
4. भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाचे कार्य करत आहेत.
5. जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आडून आज आपण पर्यावरणाची हानी करून पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत.
6. बदलती सा. मूल्ये व कमी होत चाललेली मानवी मूल्यांमुळे निसर्गाचा, पर्यावरणाचा विसर पडून आपण आधुनिक झालेले आहोत.

संदर्भ ग्रंथ :

1. <https://maharashtratimes.com>
2. देगांवकर एस.जी. व इतर (2009) : 'भारतातील सामाजिक चळवळी', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ. 197
3. गायकवाड श्रीकांत व मांजरे रामकिशन (2009) – 'भारतातील सामाजिक चळवळी', अरुणा प्रकाशन, नागपूर, पृ. 160
4. The second citizens report on the environment study centre, 1987 new Delhi, S56 report.
5. कुमार राधा (2009) : 'स्त्री संघर्ष का इतिहास, वाणी' प्रकाशन, नवी दिल्ली, पृ. 358
6. वोहरा बी.बी. (1985) : 'The Grining of India', Intact Environment series, Delhi. P. 01
7. संगवई संजय (30 ऑक्टोबर 2010) 'नर्मदा खो-यात प्रश्न व संघर्ष', साधना साप्ताहिक, पुणे, पृ. 14-16
8. सोनार, सोनाली (जून 4, 2011) दै. लोकसत्ता.
9. <https://hindi.indiawaterportal.org>